

APORTUL LUI ȘTEFAN MOLDOVANU LA EPIGRAFIA DACIEI

A trecut mai mult de un veac de la apariția *Annotațiunilor despre Țara Hațegului* scrise de Ștefan Moldovanu în revista brașoveană *Foaia pentru minte animă (inimă) și literatură* de sub redacția lui Iacob Mureșanu¹, „*Annotațiuni*” care ocupă un loc de seamă între contribuțiile cărturarilor români ardeleni din secolul al XIX-lea la arheologia Daciei romane. Șt. Moldovanu a fost „un cercetător plin de merite al antichităților romane și un intelectual din cei mai de seamă între românii din Transilvania”². Articolele lui din 1853-1854 sînt un fel de „reportaje arheologice”, corespondențe cuprinzînd descrierea locurilor, monumentelor (biserici, cetăți în ruină etc.) și a descoperirilor mai de seamă notate în cursul „visitațiunilor” în satele vicariatului, unde el avea răgaz să observe terenul cu suficientă atenție, să fie informat de intelectualii localnici și de plugari, care în chip firesc, pe pămînturile muncite din vremuri imemorabile, au prilej să facă descoperiri arheologice mai înainte ca specialiștii arheologiei oficiale să afle de existența multor materiale documentare și de artă antică ce se pierdeau ori se distrugeau din cauza lipsei de grijă și interes pentru ele în orînduirile trecute. Provoocat de această inerție și indiferență, Șt. Moldovanu dorea să facă cunoscute publicului românesc și erudiților de specialitate relicvele trecutului roman, „după cumu se afla acelea încă în fundamentele sau ruinele sale dinpreună cu inscritele ce

¹ *FMIL* (*Foaia pentru minte, animă (inimă) și literatură*, Brașov), 1853, nr. 34—36, 38—40, 42; 1854, nr. 36—39.

² C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 246. Ștefan Moldovanu (1813—1900) a fost „vicar foraneu” la Hațeg în anii 1852—1857, iar în ultima parte a vieții preposit capitular al episcopiei greco-catolice române din Lugoj; despre viața și activitatea sa: I. Radu, *Enciclopedia română* (C. Diaconovich), Sibiu, III (1904), p. 314 și *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 127—128. Mai multe date în legătură cu preocupările lui arheologice și cu împrejurările în care a adunat materialul documentar al articolelor din *FMIL* nu am avut putința să procurăm. Numeroase documente și scrisori necercetate, din care ar putea să rezulte lumină și pentru latura arheologică-epigrafistică a muncii lui meritorii, se află în arhiva fostei episcopii din Lugoj, din care figura lui Șt. Moldovanu apare „ca a unui om disciplinat, spirit foarte organizat, cumpănit și priceput în ale administrației bisericești”, cum îl caracterizează pe scurt D. Șt. Rațiu într-o scrisoare ce ne-a trimis în 5 septembrie 1951.

se păstrează pe pietrele aflătoare aici și cu numele ce le poartă pînă astăzi în gurile locuitorilor, îmi iau volnicie a le cumineca [comunica] cu onoratul public, cu patriotica încredere provocînd pre cei bine adapați întru invetiaturile arheologice și istorico-geografice, ca din amorea ce au catra patria și națiunie se reverse lumina preste întunecatele acestea morminte [monumente] și se insufle cuventu petrilor acestor mute, ca acestea în locul străbunilor noștri spre glorioasă imitațiune”¹.

Arheologia și istoria în general avea un important rol educativ-național în concepția lui Șt. Moldovanu, a cărui intuiție istorică și putere de evocare a trecutului daco-roman sînt adesea remarcabile. Nota caracteristică a corespondențelor sale arheologice este tocmai admirația, firească la un patriot și intelectual de seamă, pentru glorioasele ruine antice ale metropolei daco-romane Ulpia Traiana (Sarmizegetusa, vechea Grădiștea Hațegului), care nu fuseseră și nu erau nici la mijlocul secolului al XIX-lea scormonite ori săpate decît spre a fi distruse și jefuite de către căutătorii de comori și podoabe și de materiale de construcție². În aceste ruine întrezărea Șt. Moldovanu cu o clarviziune justă mîreața bogăție de material documentar ce se ascundea în pămîntul Grădiștei: „cîtă adîncime de anticități pentru toate ramirile scientifice și industriale a secolului de atunci zace aici neatînsă. Deci se mai olihnească anca [încă] puțin în ruinele sale pînă cînd va sosi tempulu, sau să se reînvieze din fundamente, sau să se scormonească încît se nu mai rămîie piatră pe piatră, ca așa se dee afară din sinulu său *celea marețe ale marilor strămoși ai noștri*”³ — ceea ce de fapt au realizat în mare parte săpăturile din secolul al XIX-lea și mai ales cele romînești din anii 1924—1936⁴, verificînd și ipoteza despre bogăția materialului epigrafic de la Ulpia Traiana: „cite petri de mare însemnătate zacu aici în ruine numai silința viitorului le va putea scoate la lumină, eară cite s-au scos de aici se află publicate în cărțile scriitorilor despre anticități Daciei și carele scoase n-au ajuns să le vadă ochii învățaților s-au topit în cuptoarele de var ale locuitorilor cu toții fiind nepricepuți”⁵.

Valoroasele reportaje arheologice ale lui Șt. Moldovanu au fost la timpul lor gustate, desigur cu mult interes și folos, de către cititorii „Foii pentru minte”; dar au rămas necunoscute multor arheologi și epigrafiști de seamă, care ar fi putut scoate din cuprinsul lor un material documentar prețios pentru antichitățile din Țara Hațegului. Eminentul epigrafist și arheolog ardelean al Daciei, Carol Torma (1829—1897) care a pregătit (fără a putea să încheie și să tipărească) un „corpus” al materialului epigrafic al Daciei, nu cunoștea „Annotațiunile” lui Șt. Moldovanu și nu

¹ Șt. Moldovanu, în *FMIL*, 1853, nr. 35, p. 261.

² Despre distrugerile și materialele cărate din ruinele Sarmizegetusei romane pînă în secolul al XIX-lea, vezi informații și bibliografie la C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 225—234.

³ Șt. Moldovanu, în *FMIL*, 1853, nr. 35, p. 270.

⁴ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 224—263; III, 1927—1932, p. 516—556; în *ACMIT*, IV, 1938, p. 356—413.

⁵ Șt. Moldovanu, în *FMIL*, 1853, p. 264.

le menționează în repertoriul arheologic-epigrafic al Daciei¹, deși cunoaște utilizând în largă măsură publicațiile românești arheologice și istorice în legătură cu Dacia antică și cu problema obârșiei rominilor. Nici scriitorul trecutului roman al județului Hunedoara, Gabriel Téglás² nu pomeneste nicăieri, dovadă că nu le cunoștea, articolele arheologice ale lui Moldovanu, despre care prima mențiune în bibliografia de specialitate pare să fie la Iulian Marțian: în repertoriul arheologic al Transilvaniei³, el citează în lista cu literatură „Foaia pentru minte 1853—4”, dar o pune foarte rar la contribuție în text pentru localitățile respective, din care pe unele nici nu le menționează Marțian. De o prețuire deosebită s-au bucurat în schimb, „Anotațiunile despre Țara Hațegului” din partea lui C. Daicoviciu, ultimul explorator al ruinelor și monumentelor Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, care a utilizat cu succes în manca de săpătură și cercetări informațiile privitoare la ruinele metropolei Daciei date de exploratorul chiriarh hațegian la mijlocul veacului al XIX-lea⁴.

Dar informațiile arheologice din „Anotațiuni” privitoare la alte localități din Țara Hațegului ca și datele epigrafice au trecut aproape neobservate, deși câteva din ele sînt unice, exclusive, nefiind cunoscute altor exploratori ai antichităților regiunii la mijlocul secolului al XIX-lea (M. I. Ackner, A. Fodor, J.F. Neigebaur etc.); astfel unele descoperiri fortuite în satele românești ale Hațegului au scăpat, în chip firesc, atenției erudiților de mai târziu. În cadrul unei acțiuni de revalorificare integrală a materialului privitor la așezările și viața antică a perioadei de ocupație romană în Țara Hațegului, informațiile interesante și utile asupra descoperirilor arheologice date de Șt. Moldovanu, ca și ingenioasele lui reflecții asupra monumentelor și asupra trecutului provinciei carpatice ar merita o cercetare mai atentă și mai amănunțită decît s-a putut face în publicațiile din trecut și chiar în marele repertoriu arheologic al R.P.R. elaborat în anii 1949—1954.

Dacă evocăm aici numele și activitatea acestui explorator și amator de antichități, merituos precursor al arheologiei științifice—uitat de cei mai mulți cultivatori ai arheologiei și epigrafiei—, o facem nu pentru

¹ C. Torma, *Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam* (*Repertoriu Dacia régisg- és felirattani irodalmához*), Budapest, 1880, 191 p., cu introducere în latinește și ungurește, note și comentarii în ungurește.

² Téglás Gábor, *Hunyadvármegye története* [*Istoria județului Hunedoara*], Budapest, I, 1902, p. 41—211 (epoca romană). Gabriel Téglás (1848—1916), naturalist eminent și arheolog-epigrafist autodidact cu merite deosebite pentru arheologia preistorică și romană a Transilvaniei, a fost director al școlii medii în Deva și membru al Academiei ungare.

³ Iulian Marțian, *Archaeologisch-praehistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, în *MAGW*, XXXIX, 1909, p. 321—358, în special p. 353; ediția românească, cu întregiri și modificări, dar și cu unele omisiuni: *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 51, nr. 58. Nășaudeanul Iulian Marțian (1866—1937), ofițer în armata austro-ungară, autodidact în arheologie, istorie și filologie, are merite remarcabile ca explorator al antichităților ardelenice și entuziast colecționar și publicist; v. notița biografică C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 458; I. E. Naghiu, în *AIIN*, Cluj, VII, 1939, p. 866—868.

⁴ C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches archéologiques à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263. De asemenea, Al. Ferenczi, *Săpăturile arheologice la Poiana Selei*, în *Dacia*, I, p. 263—272, utilizează și discută informațiile lui Șt. Moldovanu despre ruinele de la Poiana Selei (Îngă Ulpia Traiana-Grădiște).

analizarea întregii sale contribuții la arheologia țării Hațegului în perioada romană, ci numai spre a pune în lumină aportul prin informațiile lui originale pentru epigrafia Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (Grădiște, Várhely). Fără să fie arheolog sau epigrafist „de meserie” — specialități în care el avea o relativă orientare de ordin general, dar nu o pregătire suficientă, nici cît contemporanul său erudit canonic blăjean Timotei Cipariu oricît ar fi fost posibil în regiunile noastre pe la mijlocul secolului al XIX-lea — Șt. Moldovanu a copiat și reproduș în cuprinsul articolelor sale din *FMIL* un număr de 38 în scripții¹, procedînd cu destulă atenție și acribie, prin redarea ligaturilor de litere, pe care însă tipografia brașoveană de acum un veac nu le putea reproduce întocmai². Inscriptiile sînt atît din ruinele Ulpiei Traiana și satul Grădiște (azi Sarmizegetusa), cît și din satele învecinate, unde le-a descoperit Șt. Moldovanu; majoritatea lor au fost văzute și de alți exploratori, unguri sau germani, printre ei „Nestorul epigrafiei latine” Theodor Mommsen, care le-a publicat în monumentală colecție de inscripții ale lumii romane, *CIL*, vol. III³; dar la aceste inscripții din *CIL* nu se face nici o mențiune de „Anotațiunile” vicarului de la Hațeg, din cauză că Mommsen n-a apucat să ia cunoștință de răvașele arheologice-epigrafice din *FMIL*, 1853—1854, asupra cărora se vede că nu i-a atras atenția nimeni, nici cu ocazia călătoriei sale prin Ardeal în anul 1857 pentru adunarea materialului epigrafic destinat volumului III al *CIL*. Asemenea scăpare din vedere la unul din cei mai mari erudiți ai lumii (iar mai tîrziu la continuatorul său, A. Domaszewski) nu trebuie să ne surprindă, dacă chiar ardelenii din secolul al XIX-lea (Torma, Téglaș, Ackner, Müller ș. a.) nu cunoșteau contribuțiile lui Șt. Moldovanu. S-a întîmplat însă ca textul citorva inscripții de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (probabil dispărute de atunci) să fie copiat și transmis nu mai de Șt. Moldovanu, ale cărui articole, uitate în paginile vechii reviste brașovene, n-au avut cînslea de a fi „excerptate” din punct de vedere epigrafic și colaționate cu *CIL*, III de către cercetătorii, de mai

¹ Alături de texte epigrafice văzute personal, Șt. Moldovanu reproduce, după moda vremii — luîndu-le din colecția de inscripții a lui I. Seivert (*Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773) și a lui H. Francke — cîteva pompoase texte fictive, a căror sonoritate și aspect senzațional constituiau o adevărată fascinație pentru erudiți și anticari; de ex. în *FMIL*, 1853, nr. 36, p. 190 „Iovi Inventori Diti Patri Terrae Matrī, detectis Dacis thesauris...” [!] (*CIL*, III 69°). „Iovi Statori Herculi Victori, M. Ulp. Traianus caesar victo Decebalō domita Dacia, aspice Romule pater, gaudeat Quirites vestra ista est gloria” (*CIL*, III 70°). Nu lipsesc din paginile „Anotațiunilor” lui Moldovanu nici etimologiile populare și naivitățile istoriografice-filologice obișnuite încă pe la mijlocul secolului al XIX-lea, ca derivarea cuvîntului *hoț* din „goți”, toponimicul *Orlea* din... numele regelui dac *Oroles*, *Densuș* din lat. „ad densas”, „Daci poate de la audacia carea era virtutea de căpetenie a acestor oameni belicoși” (*FMIL*, 1853, p. 253) și altele, în majoritate, se pare, produse proprii ale autorului nostru.

² De ex. H + E. T + H „litera contrasa ce repres. pe T și H, inse ne avendu aici silografi (taietori în lemn) nu putemu se le reprezentamu altfelu; si asia cu destula perdere de vreme; inse folosulu loru istoricu va precumpăni orice necasu”, preciza R(edacția). *FMIL*, 1853, p. 264. Dar din cauza uitării în care a stat timp de peste un veac, folosul istoric al materialului epigrafic copiat și publicat de Șt. Moldovanu a fost pînă azi nul.

³ *CIL*, III (1873), nr. 1423, 1435, 1438—1441, 1450, 1453, 1460, 1464, 1467—1470, 1484, 1487, 1489, 1490, 1503—5, 1508, 1511—2, 1525, 1529, 1553, 1536, 1538—1541; în supliment (1892, redactat de A. Domaszewski), nr. 7910, 7980, 7984; stampila tegulară 1633,15 = 8075,15.

tîrziu, pentru care (cu excepțiile citate supra, p. 443) ele au continuat să fie complet necunoscute, neutilizate. Astfel, acele texte epigrafice (ignorare de *CIL*, III) pot fi considerate pentru epigrafiști aproape ca „inedite”, urmînd să fie reproduse, „publicate” acum din nou.

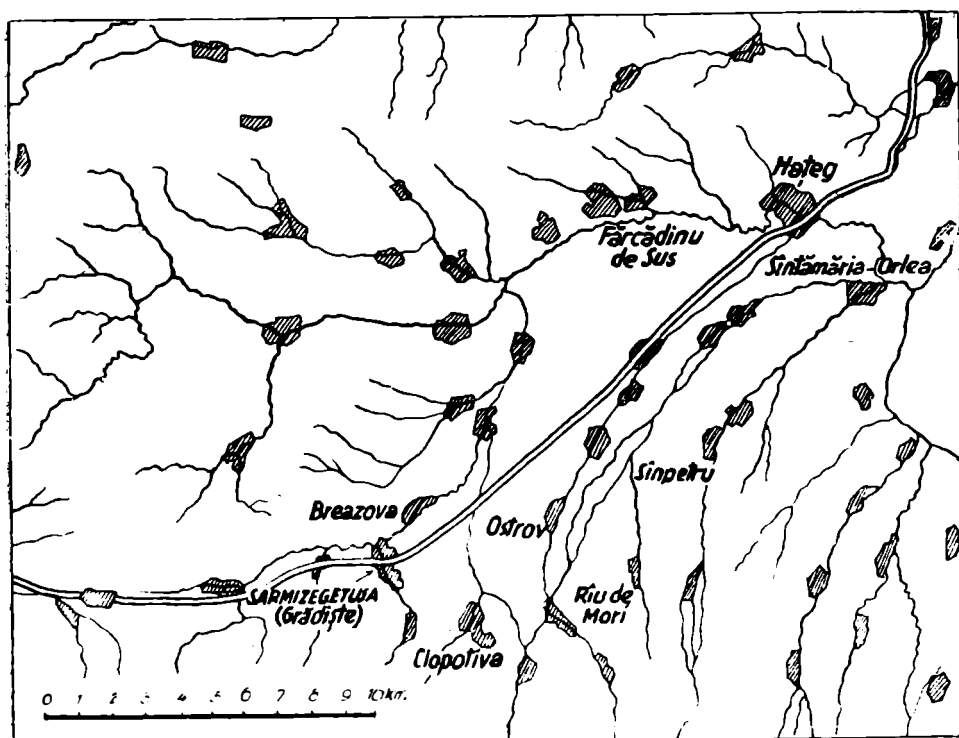

Fig. 1. — „Țara Hațegului”. Satele în care Șt. Moldovanu a descoperit și copiat inscripții latine.

Se găsesc între inscripțiile lui Șt. Moldovanu 5 sau 6 texte necunoscute altora: două sînt de caracter onorific, trei funerare, din care una aduce o nouă informație cu privire la asociațiile meșteșugărești din „metropola” Daciei; celelalte prezintă simplu interes prosopografic. Toate aceste materiale s-au distrus oris-au pierdut pentru totdeauna, eventual zac ascunse în zidul vreunor clădiri necunoscute; textul lor însă a fost salvat de la dispariție totală de hărnicia lui Șt. Moldovanu, merituosul explorator care a dat într-un caz o copie mai bună decît alții: inscripția zidită în biserica satului Sînpetru (lîngă Hațeg)¹ apare mai corect în transcrierea lui decît au dat alți informatori și după ei Mommsen în *CIL*, unde numele dedicantului în r. 2—3 este scris „I. COELIVS DE/cIANVS” (Hohenhausen: I COELIVS DELIANVS; F. Benkő omițînd un rînd: E+ COE-

¹ *CIL*, III 1441.

QVIETEPIDIVSAvg/COL ET MACRINIA MARCIAFIL/POSVERVNT¹. Ipoteza despre eventuala identitate a celor două texte epigrafice ar presupune că Mezerzius a copiat greșit inscripția (*CIL*, III, 1488), ori că Moldovanu ar fi omis câteva rinduri în textul epigrafei lui Mezerzius (eventual regăsită de el, respectiv de Cassionu la 1852, în Breazova); dar deosebiri fiind prea mari, trebuie să fie mai curînd vorba de două texte diferite în care e menționat același personaj Ael. Macrinus Epidianus qui et Epidius. Nu ar fi imposibil ca inscripția copiată de Moldovanu (a cărei autenticitate este neîndoieală) să mai existe pe la casele parohiale ori în sat la Clopotiva.

6. — *FMIL*, 1854, nr. 36, p. 190 „în satulu Orlea S. Maria la biserica romînească au fostu o pétra monumentală de marmore, pe carea inse frenta in mai multe frusts o au aplicatu batranii subu talpa casei unde locuiesce parochulu si acum numai pe două fronturi combinate se pot lege (citi) literele... MORI...; pôte se fie aceea ce o descrie Seivert nr. 218”. Ingenioasă combinație a lui Șt. Moldovanu de a lega acest fragment cu inscripția nr. 218 din colecția lui Seivert ² (unde apare grupa de sunete MORI: „Dis manibus, memoriae C. Reguli moribus decore natalibus...” etc.) este lipsită de temei, fiind acest text „epigrafic” un fals al lui Șt. Zamosius-Szamosközy din anul 1593, recunoscut de Mommsen ca atare³. Dar nu este probabilă nici legătura cu altă inscripție de la Sarmizegetusa, transportată la Alba Iulia în secolul al XVI-lea în care figurează în r. 11 cuvîntul AMORIS⁴. N-ar fi însă exclusă identitatea cu fragmentul aflat la sfîrșitul secolului XVIII-lea în comuna Rîu de Mori (r. Hațeg), în care F. Benkő citise numai literele AMORI⁵. Non liquet.

Cu asemenea modeste dar utile contribuții, Ștefan Moldovanu se plasează între cei mai vrednici adunători de material epigrafic la mijlocul secolului XIX-lea, ca un erudit și explorator care merită și poate să fie pus alături de cei mai mulți dintre cercetătorii contemporani din Transilvania în domeniul arheologiei și epigrafiei române a Daciei.

I. I. RUSSU

ВКЛАД ШТЕФАНА МОЛДОВАНА В ЭПИГРАФИКУ ДАКИИ

РЕЗЮМЕ

В работе рассматривается археологическая и эпиграфическая деятельность трансильванского прелата Шт. Молдовану (1813—1900), бывшего хацегским викарием в 1852—1857 гг., который является авто-

¹ *CIL*, III 1488 (copie Mezerzius, sec. XVII).

² Seivert, *Inscriptiones*, nr. 218.

³ *CIL*, III 91¹. Despre Zamoslus falsificator de inscripții. *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1960, p. 215—220.

⁴ *CIL*, III 1537.

⁵ *CIL*, III 1546.

ром нескольких прекрасных статей *Annotațiuni despre Țara Hațegului* (Заметки о Цара Хацегулуй), посвященных научной популяризации и опубликованных в румынском журнале *Foaia pentru minte, inimă și literatură (FMIL)* в Брашове в 1853—1854 гг. В этих статьях описываются памятники, развалины и надписи, встречающиеся в селах области, особенно в Ульпия Траяна Сармизегетусе (Грэдиште, Вархей), описываются с энтузиазмом и восхищением перед величиим памятников и богатством остатков римской культуры в Дакии. Сведения, данные Шт. Молдовану, очень полезны для археологической документации данной области, однако они были мало известны ученым XIX в. (К. Торма, Г. Тегляш и др. пренебрегали ими полностью). После И. Марциана, первым ученым, широко использовавшим археологические данные Шт. Молдовану относительно развалин Ульпия Траяна (Сармизегетуса), был К. Дайковичу. Что касается ученых, занимавшихся эпиграфикой (Моммсен и др.), то и они пренебрегали сведениями Молдовану, так что сделанные им копии надписей из Ульпия Траяна не вошли в CIL, III, как и в другие работы, посвященные римской провинции Дакии. В своих «Заметках» Шт. Молдовану приводит 38 эпиграфических текстов, из которых 5 или 6 были известны только ему и не отмечены в других рукописных источниках или библиографических работах; таким образом, эти надписи (исчезнувшие с течением времени) остались, можно сказать, «неизданными» и теперь должны быть «опубликованы» снова. В данной работе воспроизведены 6 эпиграфических текстов или отрывков из Сармизегетусы (выступающие теперь, спустя более чем 100 лет после первой публикации, как нечто «неизданное», сопровождаемых нес олькими мелкими поправками и замечаниями эпиграфического характера.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1 — «Цара Хацегулуй». Деревни, в которых Шт. Молдовану открыл и скопировал латинские надписи.

LA CONTRIBUTION DE ST. MOLDOVANU À L'ÉPIGRAPHIE DE LA DACIE

RÉSUMÉ

On examine l'activité archéologique et épigraphique du prélat transylvain St. Moldovanu (1813—1900), vicaire à Hațeg en 1852—1857, auteur d'une intéressante série d'articles de vulgarisation scientifique *Annotations sur le Pays de Hațeg*, parus dans le revue roumaine «Foaie pentru minte, inimă și literatură» (*FMIL*) de Brașov, en 1853 et 1854. Dans ces articles il décrit les monuments, les ruines et les inscriptions des villages de la région, spécialement de Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Grădiște, Várhely) dans des pages pleines d'enthousiasme et d'admiration

pour la grandeur des monuments et la richesse des vestiges de la civilisation romaine en Dacie. Ses informations sont très utiles pour la carte archéologique de cette région ; mais elles sont restées peu connues des érudits du XIXe siècle (C. Torma, G. Téglás et autres les ignorent complètement). Après I. Marțian, c'est C. Daicoviciu qui a utilisé les données archéologiques de St. Moldovanu concernant les ruines de Ulpia Traiana. Quant aux épigraphistes — Mommsen et autres —, ils ont également ignoré le matériel donné par St. Moldovanu ; c'est ainsi que ces copies des inscriptions de Ulpia Traiana ont été omises du CIL, III et des études sur la province romaine de Dacie. St. Moldovanu donne dans ses *Annotations* un nombre de 38 textes épigraphiques, dont 5 ou 6 pièces connues seulement de lui, ignorées par les autres sources ; c'est pour cela que ces inscriptions (disparues depuis) sont restées quasi « inédites » et peuvent être « publiées » maintenant de nouveau. On reproduit donc (plus haut, p. 446—448) les 6 textes ou fragments épigraphiques avec quelques corrections de détail et des observations.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — « Le pays de Hațeg ». Carte des villages où St. Moldovanu a découvert et copié des inscriptions latines.
